

педагогічного університету імені П.Г.Тичини.

15. Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. - К., 1985.
16. Словарь древнерусского языка: 2т./ Ред. И.И.Срезневского. - М, 1989.
17. Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. - К., 1996. - Т.1-4.
18. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2 т. / За ред. Л.Л.Гумецької,-- К., 1977.
19. Словник української мови. - К., 1970-1980. - Т.І-XI.
20. Соколовська Ж.П. Модель семантичних відношень у лексиці // Мовознавство. - 1986. - №6.
21. Словник фразеологічних антонімів української мови. / Ред. Калашник В.С. - К.: Довіра, 2004.
22. Тищенко Т.М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос: Дис... канд. філол. наук. - К., 2003.
23. Фразеологічний словник української мови: У 2 т.- К., 1999—2000.

О.О.Конєєва

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ПРЕДМЕТАМИ ТА ЯВИЩАМИ

Більшість дієслів взаємної дії позначають процес взаємодії, що відбувається між істотами. Але, звичайно, позамовна дійсність є настільки багатогранною, що взаємодія може відбуватися не лише між особами (істотами), а також між неістотами. В українській мові існують дієслова, які позначають взаємодію між неістотами, тобто між предметами та між явищами.

До складу лексико-семантичної групи взаємодії між предметами та явищами входять такі лексеми: *єднатися (1); з'єднуватися – з'єднатися (3); скріплюватися – скріпитися; зчіплюватися; зв'язуватися; сходитися – зійтися(3); спаяватися – спаятися; сполучатися²; сплавлятися – сплавитися; сковуватися – скуватися; склеюватися – склеїтися; зварюватися – зваритися; зліплюватися – зліпитися; злипатися – злипнутися; змерзатися – змерзнутися; комбінуватися; перехрещуватися – перехреститися; схрещуватися – схреститися; спресовуватися –спресуватися; сполучатися – сполучитися; суміщатися – суміститися; сплітатися – сплестися; посплітатися; попереплітатися; плутатися; переплутуватися – переплутатися; сплутуватися – сплутатися; послутуватися; мішатися¹; змішуватися – змішатися (1; 2); перемішуватися – перемішатися¹ (2); поперемишуватися (2); стулятися – стулитися (1; 2); стискатися – стиснутися(2); зростатися – зростися (1); чіплятися (4); позчіплюватися; зчіплюватися – зчіпитися (1; 2); пересновуватися; пересікатися – пересіктися; склеплятися – склепитися; зливатися – злитися; змикатися – зімкнутися (1; 2); позмикатися; зсовуватися, зсуватися – зсунутися (2); співвідноситися; координуватися;*

зштовхуватися – *зштовхнутися*; *співударятися*; *стукатися* (2); *стукнутися*; *пристосовуватися*; *стикатися*. Всього 51 лексема, 6 з яких у двох лексико-семантичних варіантах.²

Аналізована лексико-семантична група, як і все лексико-семантичне поле дієслів взаємної дії, має ієрархічну будову, оскільки поле характеризується сукупністю ієрархічних елементів та ієрархічними зв'язками між елементами або групами елементів [1, 158]. Це зумовлено тим, що семи як поняттєві абстрактні елементи не утворюють гомогенну групу, при цьому кожний конкретний елемент включає в себе все більш загальні елементи. Більшість лінгвістів визнає, що важливою структурною характеристикою поля є те, що воно членується на центр (або ядро) і периферію. На думку О. М. Кузнецова, центр є більш консолідованим і втілює сутність усього семантичного поля. В міру наближення до периферії семантичного поля смислові зв'язки в ньому можуть значно послаблюватися, утворюючи зони, в яких окремі елементи поля або зовсім відриваються від нього, або стають належністю відразу двох чи кількох семантичних полів [2, 41].

У ядрі аналізованої ЛСГ знаходяться лексеми, для яких значення взаємодії між предметами та явищами є основним. Таких лексем більшість. Решта дієслів містяться на периферії ЛСГ. Периферія групи має неоднорідну будову, тому що частина слів, які входять до неї, знаходяться ближче до ядра, через те, що своїм неосновним значенням вони належать лише до ЛСГ дієслів взаємодії між предметами та явищами. Це такі лексеми, як: *змішуватися*, *стискатися*, *зчіплюватися*, *зсовуватися* тощо. Водночас лексеми *з'єднуватися*, *сходиться*, *зв'язуватися* своїм вторинним значенням, крім аналізованої ЛСГ, входять ще до іншої лексико-семантичної групи, а отже, знаходяться на межі двох груп і є більш віддаленими від ядра ЛСГ дієслів взаємодії між предметами та явищами. Слова *єднатися* і *зчіплюватися* одним і тим же значенням можуть бути віднесені до різних лексико-семантичних групувань, тому що вони позначають взаємодію, яка однаковою мірою може стосуватися як істот, так і неістот (тобто предметів та явищ).

Втілюючи категоріально-лексичну сему взаємодіяти, всі лексеми аналізованої групи мають у своїй семантичній структурі ядерну сему “з'єднуватися”, оскільки саме цим дієсловом ідентифікується найбільша кількість лексем ЛСГ взаємодії між предметами та явищами. У процесі компонентного аналізу було встановлено, що для дієслів цієї лексико-семантичної групи характерними є також диференційні семи, які уточнюють семантику категоріально-лексичної і ядерної сем. Це такі диференційні семи: способу взаємодії; ступеня з'єднання; порядку взаємодії; взаємодії, яка

² Приклади лексем дібрано методом суцільної вибірки із “Словника української мови” в 11 т. (К.: Наук. думка, 1970 – 1980).

відбувається в процесі іншої дії; причини взаємодії; результативності; однократності; кількості учасників взаємодії; здійснення взаємодії тільки між неістотами; здійснення взаємодії як між неістотами, так і між істотами; взаємодії частин тіла.

Диференційна сема способу взаємодії представлена у семантичній структурі семи дієслів ЛСГ взаємодії між предметами та явищами: *спаюватися, сплавлятися, сковуватися, склеюватися, зварюватися, зліплюватися, спресовуватися*. Ці лексеми характеризуються виразною конкретизованістю семантики. Деякі з них мають словниковий конкретизатор, виражений спільнокореневим іменником. Це такі дієслова, як *спаюватися* (з'єднуватися паянням), *сплавлятися* (з'єднуватися плавленням), *сковуватися* (з'єднуватися куванням), *склеюватися* (скріплюватися за допомогою клею), *спресовуватися* (з'єднуватися пресуванням).

Дієслово *зварюватися* також характеризується конкретизованою семантикою, тому що аналізована сема уточнюється у його словниковому тлумаченні за допомогою віддієслівних іменників, які дають змогу точніше з'ясувати спосіб взаємодії, позначеної цим дієсловом: *зварюватися* (з'єднуватися шляхом плавлення або розжарення і сковування).

Диференційна сема способу взаємодії у словниковому визначенні дієслова *зліплюватися* конкретизується за допомогою прикметників, один з яких спільнокореневий із зазначеним дієсловом: *зліплюватися* (з'єднуватися за допомогою чого-небудь липкого, клейкого).

Ядерна сема “з'єднуватися” у семантичній структурі десяти лексем аналізованої ЛСГ уточнюється за допомогою диференційної семи, яка визначає ступінь з'єднання, що супроводжує взаємодію. Це такі лексеми, як: *склеюватися, змерзатися, спресовуватися, суміщатися, посплітатися, стулятися, стискатися, зростатися, зціплюватися, змикатися*. Частина словникових конкретизаторів цієї диференційної семи виражається прислівниками *щільно, міцно, нерозривно*, наприклад: *стискатися* (щільно з'єднуватися), *зціплюватися* (щільно стулятися), *змерзатися* (міцно з'єднуватися), *суміщатися* (нерозривно поєднуватися). Дієслово *спресовуватися* містить у словниковому тлумаченні конкретизатор диференційної семи ступеня з'єднання, що виражається за допомогою прикметниково-іменникового словосполучення: *спресовуватися* (з'єднуватися в щільну масу).

Аналізована диференційна сема фіксується також у словникових визначеннях лексем *стулятися* і *змикатися* у вигляді дієприслівникового звороту *наближаючись впритул* і прислівника *щільно*: *стулятися* (наближаючись впритул одне до одного, щільно з'єднуватися).

Дієслово *склеюватися* має словниковий конкретизатор диференційної семи ступеня з'єднання, виражений прислівником *докупи*, що знаходиться у синонімічних відношеннях з прислівниковим сполученням *в одне ціле*, від якого походить субстантивоване словосполучення *одне ціле* і виступає

конкретизатором аналізованої семи для лексем *посплітатися* (утворити одне ціле) і *зростатися* (з'єднуватися, утворюючи одне ціле).

Частина лексем ЛСГ взаємодії між предметами та явищами, хоч і не має словникових конкретизаторів цієї диференційної семи, але залежно від комунікативної ситуації може мати при собі залежні слова, які уточнюють міру, ступінь з'єднання в процесі взаємодії: *І разом з солодкою вогкістю водно зіллявся смак гіркої трави...* (М. Коцюбинський); *Ось мотузочка від лупи зачепилась за тичку, прип'явши Тиховича до куца, а ось куці сплелись стіною, не пускають його далі...* (М. Коцюбинський). Деяким дієсловом аналізованої групи властива диференційна сема порядку взаємодії, яка означає, що дія відбувається в певному порядку або порушуючи якийсь порядок взаємодії. Дієслово *комбінуватися* позначає взаємодію, яка відбувається “в певних співвідношеннях або певному порядку”, як зазначено у дефініції, а дієслово *сполучатися* – таку взаємодію, яка відбувається “у взаємній відповідності, гармонії”. Семантика лексеми *схрещуватися* є виразно конкретизованою, тому значення цього слова уточнюється у словниковому визначенні за допомогою словосполучення *розташовуватися хрестом, хрест-навхрест*. Однак, у поетичному мовленні знаходимо приклад переносного вживання цього дієслова у значенні “битися, боротися”, на що вказує обставина, виражена прийменниково-іменниковим сполученням: *“Усі мої ліси, удень такі привітні, схрестилися вночі із небом на шаблях”* (Л. Костенко).

Ряд словникових тлумачень містить інформацію про те, що певний порядок взаємодії порушується або що дія взагалі хаотична. Зокрема, дієслова *сплутуватися* і *змішуватися* мають конкретизатори семи порядку взаємодії, які виражаються словосполученнями *порушувати порядок* і *порушуючи порядок: сплутуватися* (порушувати порядок свого розташування, свою послідовність), *змішуватися* (порушуючи звичайний порядок, розташовуватися безладно). Наприклад: *“Хотіли й не хотіли, крики змішалися, сміх з роздратованням, а чоловік з кучеряим чубом нетерпляче ждав”* (В. Винниченко). Прислівник *безладно* є також словниковим конкретизатором аналізованої диференційної семи для дієслів *плутатися* і *переплутуватися*, які позначають хаотичну взаємодію між предметами: *плутатися* (безладно перевиватися), *переплутуватися* (безладно сплутуватися). Наприклад: *“Тільки злетіть не змогли, не зуміли: тісно було, переплутались крила”* (Л. Костенко).

Частина дієслів ЛСГ взаємодії між предметами та явищами, хоч і не має у словникових визначеннях конкретизаторів цієї семи, але потенційно може містити її у своїй семантичній структурі, оскільки це в основному спільнокореневі слова з проаналізованими вище і за допомогою яких вони ж і тлумачаться у словнику, а також це слова, які відрізняються часто лише префіксами, що вносять лише деякі смислові відтінки, не пов'язані із значенням семи порядку взаємодії, наприклад: *перехрещуватися, послутуватися, мішатися, перемішуватися, поперемишуватися*.

Із диференційною семою порядку взаємодії безпосередньо пов'язана диференційна сема, що позначає взаємодію, яка відбувається внаслідок або в процесі іншої дії. Ця сема властива таким дієсловом: *з'єднуватися, зчіплюватися, сходитися, сполучатися, злипатися, перехрещуватися, схрещуватися, сплітатися, посплітатися, змішуватися, перемішуватися, стулятися, стискатися, зростатися, пересновуватися, склеплятися, зливатися, змикатися, зсовуватися, зитовхуватися, співударятися, стукатися, стукнутися, стикатися*. Аналізована диференційна сема означає, що взаємодія, позначена цими лексемами, відбувається внаслідок якоїсь іншої дії або якась інша дія супроводжує взаємодію, тобто взаємодія відбувається в процесі іншої дії. Конкретизаторами цієї диференційної семи у словникових тлумаченнях виступають дієприслівники або дієприслівникові звороти, наприклад: *з'єднуватися* (прикладатися одне до одного, стискуючись), *злипатися* (прилипати одне до одного, з'єднуючись, склеюючись), *перехрещуватися* (виходячи з різних точок, стикатися, зустрічатися в одному місці), *зливатися* (стікаючись до одного місця, з'єднуватися), *зсовуватися* (пересуваючись у напрямі один до одного, зближатися), *зитовхуватися* (рухаючись назустріч один одному, вдарятися, наштотхуватися один на одного).

У тісному зв'язку з вище проаналізованою диференційною семою знаходиться диференційна сема причини взаємодії, яка властива лише чотирьом лексемам ЛСГ взаємодії між предметами та явищами, а саме: *склеюватися, злипатися, змерзатися, сплітатися*. У словникових тлумаченнях цих дієслів містяться конкретизатори зазначеної семи, виражені прикметниками, а для дієслова *змерзатися* – іменником. Усі ці слова-конкретизатори уточнюють через що, з якої причини відбулася взаємодія. Наприклад: *склеюватися* (зліплюватися від чого-небудь липкого, клейкого), *злипатися* (про що-небудь липке, вологе), *змерзатися* (з'єднуватися від морозу), *сплітатися* (про що-небудь гнучку, витке і т. ін.).

Диференційна сема результативності взаємодії представлена у семантичній структурі дієслів *змішуватися* (1), *стискатися, зливатися*. Аналізована диференційна сема означає, що взаємодія між предметами або явищами має певний результат. Конкретизується значення цієї семи за допомогою дієслова *утворювати* або похідного від нього дієприслівника та залежного іменника: *змішуватися* (утворюючи розчин), *стискатися* (утворювати кулак), *зливатися* (утворювати один потік). Наприклад: “І мови рідної річки Злились в одно широке море...” (О. Олесь); “З словом зіллуться в темниці Гіркий жаль і тяжка туга, І тоді потрійна стане І страшна його потуга” (Лєся Українка). Диференційна сема однократності властива лише дієслову *стукнутися*, яке позначає однократну дію до дієслова *стукатися* у другому і третьому значеннях. Формальним показником цієї семи є суфікс *-ну-*, який надає дієсловом значення раптовості або однократності, а також служить засобом

вираження доконаного виду, тобто поєднує в собі словотвірну і граматичну функції.

Диференційну сему кількості учасників взаємодії можна вважати обов'язковою для всіх дієслів, які входять до ЛСГ взаємодії між предметами та явищами, хоч словникові конкретизатори цієї семи містяться не в усіх тлумаченнях, тому що категоріально-лексична сема аналізованого лексико-семантичного поля передбачає, що у взаємодії беруть участь не менше двох учасників ситуації. У більшості словниклвих визначень диференційна сема кількості учасників взаємодії уточнюється за допомогою сполук "один з одним", "одне до другого", "один за одного", "один об одного", "з чим-небудь" і "між собою": *скріплюватися* (з'єднуватися одне з одним, приєднуватися одне до другого), *зчіплюватися* (зачіпляючись один за одного, з'єднуватися), *сполучатися* (2) (мати зв'язок з чим-небудь або бути з'єднаним між собою), *переплутуватися* (сплітатися між собою, безладно сплутуватися одне з одним або з чим-небудь). Усі дієслова аналізованої ЛСГ позначають взаємодію, у якій може брати участь два і більше учасники ситуації, але лише деякі лексеми містять у словникових тлумаченнях вказівку на це у вигляді словосполучень "про багато чого-небудь", "про все або багато чого-небудь, усіх або багатьох", наприклад: *позмикатися* (зімкнутися одне з одним, з'єднатися (про все або багато чого-небудь)), *попереплітатися* (переплестися (про багато чогось)). Крім наведених дієслів, подібні конкретизатори мають дієслова *поперемішуватися*, *позчіплюватися*, *посплітатися* і *посплутуватися*. У морфемній будові усіх цих лексем наявний префікс *-по-*, який уточнює значення диференційної семи кількості учасників взаємодії, а також вказує на інтенсивність дії, яка, очевидно, залежить і від кількісної характеристики. Деякі дієслова, що належать до ЛСГ взаємодії між предметами та явищами, залежно від комунікативної ситуації можуть позначати взаємодію, участь у якій беруть лише два учасники, через те, що ці предмети складаються з двох частин. Конкретизується це значення за допомогою іменників, які називають відповідні предмети (частини тіла), а саме: губи, уста, повіки, очі. Такі конкретизатори містяться у словникових визначеннях лексем *стискатися*, *зчіплюватися*, *склеплятися*, *змикатися* (2), *стулятися*. У дефініціях дієслів *схрещуватися* і *зсовуватися* немає зазначених вище слів-конкретизаторів, але у мовленнєвій практиці ці дієслова вживаються на позначення взаємної дії парних частин тіла, наприклад: "*Схрестилися, закам'яніли невсипущі руки, що за свого життя так жваво рвалися до роботи*" (Панас Мирний); *Тонкі брови Гнатіві зсунулись, аж тінь впала на очі*" (М. Коцюбинський).

Аналізуючи семантичну структуру дієслів, які позначають взаємодію між предметами та явищами, слід зазначити, що частина цих дієслів в одному лексико-семантичному варіанті поєднує значення взаємодії, учасником якої можуть бути як істоти, так і неістоти. Отже, більшості дієслів властива диференційна сема взаємодії лише між неістотами, а частина дієслів має

диференційну сему взаємодії як між неістотами, так і між істотами. Друга з названих вище диференційних сем міститься у семантичній структурі таких дієслів: *єднатися, з'єднуватися* (3), *сходиться* (3), *споюватися*², *перемішуватися, стулятися, позчіплюватися, змикатися* (1), *зсовуватися, зштовхнутися, стикатися*. У словниковому визначенні лексем *стулятися, змикатися, зсовуватися* аналізована диференційна сема уточнюється за допомогою дієслів *сідати, ставати*, які позначають дію, виконувану істотами. Лексеми *позчіплюватися* і *стикатися* містять у своєму тлумаченні конкретизатори, виражені займенниками, які вказують на істот: *позчіплюватися* (про усіх або багатьох); *стикатися* (ударатися об когось, щось). Для дієслова *зсовуватися* конкретизатором диференційної семи взаємодії як між неістотами, так і між неістотами виступає іменник-назва істоти з прийменником: *зсовуватися* (сідати ближче, щільніше один до одного (про людей)).

Диференційна сема взаємодії лише між неістотами властива більшості лексем цієї лексико-семантичної групи. Ці дієслова позначають взаємодію, яка не може відбуватися між істотами. Конкретизується зазначена диференційна сема за допомогою неозначених займенників *що-небудь, чогось*, які вказують на неістоту: *сплітатися* (про що-небудь гнучке, витке), *попереплітатися* (про багато чогось), *мішатися* (з'єднуватися з чим-небудь). Наприклад: „*Тоненькі, штучно виплетені з очерету тини відділяли Земфірів виноградник від сусідніх, а буйна лоза, немов наперекір усім межам, перелазила через тини, спліталась вусиками з сусідніми лозами, по-братерськи єдналась у зеленому морі виноградників*” (М. Коцюбинський).

У словникових визначеннях деяких лексем аналізована диференційна сема уточнюється іменниками, які є назвами неістот: *перехрещуватися* (про звуки), *плутатися* (про нитки, волосся і т. ін.), *зливатися* (про рідину), *позмикатися* (перев. краї, кінці чогось).

Дієслова *з'єднуватися, зчіплюватися, сплітатися, стискатися, зчіплюватися, склеплятися* мають у своїй семантичній структурі диференційну сему, яка позначає взаємодію між частинами тіла, що конкретизується за допомогою відповідних іменників: *з'єднуватися* (про пальці, руки), *сплітатися* (про пальці, руки, тіла і т. ін.), *стискатися* (про губи, повіки і т. ін.), *зчіплюватися* (про зуби, уста і т. ін.), *склеплятися* (про очі, повіки, уста і т. ін.). Наприклад: „*Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин*” (Л. Костенко).

Отже, проведений компонентний аналіз у межах лексико-семантичної групи дієслів взаємодії між предметами та явищами дає змогу зробити висновок про правомірність і важливість виділення цього парадигматичного групування у складі дієслів взаємної дії, оскільки системний характер словникового складу мови виявляється перш за все в розподілі слів на лексико-семантичні парадигми – групи, об'єднані спільною семантичною ознакою.

Література:

1. Щур Г. С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974, С. 158.
2. Кузнецов А. М. Основания для сравнения в контрастивной семасиологии // Методы сопоставительного изучения языков. – М., 1988, С. 41.
3. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

Д. В. Лісничий

**СЛОВНИКОВЕ ТЛУМАЧЕННЯ АБСОЛЮТНИХ СИНОНІМІВ
ДО ДЕНДРОНІМІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ
У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ І ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

У пропонованій статті подається лінгвістична характеристика абсолютних синонімів до дендронімів (назв деревних рослин) в сучасній українській мові. Об'єктом дослідження є словникові статті лексикографічних праць „Словника української мови: В 11 т.” (СУМ) і „Словника синонімів української мови: В 2 т.” (ССУМ), а також тексти оригінальних українських поезій І половини ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому подається спроба виділення диференційних ознак абсолютних синонімів до дендронімів, з'ясовуються роль, особливості функціонування цих синонімів у поетичних творах І половини ХХ ст. і критерії вибору поетами того чи іншого з абсолютних синонімів.

Наявність у мові абсолютних синонімів беззаперечно визнається мовознавцями. Абсолютна синонімія трактується як: 1) реальна, правдива синонімія (Ю. Д. Апресян); 2) явище тимчасове, властиве певному етапові розвитку мови (Л. А. Булаховський, Л. А. Лисиченко, А. Т. Бевзенко та ін.) або 3) особливі несамотійні ланцюжки синонімічних рядів (Б. В. Горнунг).

Серед наукових термінів В. К. Фаворін виділяє своєрідну групу термінологічних дублетів, які є однопредметними синонімами (означають той самий предмет думки), але різняться етимологією, тобто властивістю, ознакою предмета, яка була покладена в основу найменування у процесі пізнання об'єкта дійсності [16, 41-46]. Він зазначає, що рівнозначні синоніми існують у мові недовго (у них відбувається розходження значень або один із синонімів переходить до пасивного словникового фонду) і можуть сприйматися мовцями як нетотожні через звукові та морфологічні відмінності [16, 67].

Л. А. Булаховський визначає абсолютні синоніми як такі, що “без будь-якої відмінності можуть уживатися одне замість одного (у будь-яких контекстах і без відчутної причини для надання переваги одному з них)” [5, 33]. Він пропонує перевіряти абсолютність синонімії через переклад синонімів іншою мовою, бо більшість з них перекладаються одним словом [4, 43].